

Presència del món clàssic en la toponímia urbana als municipis del Llevant de Mallorca

Marina Grimalt Rodríguez

Introducció

La generació del corpus toponímic urbà respon a motivacions i orígens prou diversos. A la nostra àrea geogràfica fins a mitjan segle XIX els carrers eren anomenats sovint amb una terminologia popular com a resultat de l'ús consuetudinari. El nom de les vies responien a motivacions d'ús, de característiques físiques o de persones notòries que hi haguessin viscut o de devocions religioses, a tall d'exemple, però els termes en general no eren determinats per l'administració pública o fixats indefectiblement a partir d'una retolació. Arran de les reformes de l'estat liberal a la segona meitat del segle XIX es va procedir a fixar els noms; per exemple, en el cas de Manacor a 1853, amb una transformació radical de la toponímia urbana, l'administració va fixar els noms de les vies i places tot seguint la tònica uniformitzadora del moment (Fuster & Fuster 1962). A partir d'aquesta nova època els noms s'oficialitzen i són determinats pels governs municipals: les vies urbanes rebren denominacions en relació amb diversitat de motius, des de la recordança de persones notòries, fins a fets històrics, referències a noms de lloc dels propis municipis o d'entorns vinculats, i un llarg etcètera molt sovint marcat per les directrius polítiques de cada moment. Entre aquesta nova nomenclatura de vies poc o molt les recordances al món clàssic han aconseguit ocupar un espai, fet que a continuació s'analitza.

Àrea d'estudi, fonts i metodologia

L'àrea de recerca han estat els municipis que tenen litoral al Llevant de Mallorca (Artà, Capdepera, Felanitx, Manacor, Sant Llorenç des Cardassar, Santanyí i Son Servera).

Per dur a terme la recerca s'ha emprat la informació continguda al web cadastral, la qual presenta avantatges, com la de compilar d'una manera gairebé exhaustiva els noms de places i carrers, amb indicació de la seva tipologia viària i la d'haver-se obtingut d'una font homogènia. Els inconvenients per al seu processament són diversos: la manca de normalització, la inclusió a la llista de disseminats i indrets no urbans i també que de vegades hi perviuen denominacions que han estat substituïdes i segueixen apareixent. Haver seguit aquesta font pot determinar que hi pugui haver alguna absència en la recerca en relació a la realitat viària actual, així com eventualment hi pot aparèixer qualche denominació que avui dia no sigui vigent.

La base de dades inclou fins a un total de 5.521 entrades, les quals han hagut de ser sotmeses a un procés de depuració, eliminant repeticions i incoherències, a més de discriminar el que estrictament corresponia a toponímia urbana, tot deixant fora els elements externs als nuclis concentrats.

D'aquesta relació general s'han discriminat aquells noms de vies que fessin referència a personatges reals, mítics o imaginaris, fets o llocs relacionats amb l'antiguitat clàssica grecoromana i s'ha establert el límit històric a la fi de l'Imperi romà d'Occident (476 dC).

A l'hora d'escollir els personatges històrics només s'han inclòs aquells que apareixien documentats de manera fefaent. Aquesta limitació ha deixat fora de la recerca els cristians dels primers segles de la nostra era dels quals no es té més notícia que la que hagin deixat obres de caràcter religiós, tant les Sagrades Escripures com les relacions de màrtirs o les obres estrictament hagiogràfiques. Tot i que cronològicament hagin coincidit en el temps objecte d'estudi, la seva adscripció a una tradició cultural no estrictament grecoromana ha motivat la seva exclusió en aquest apartat.

També s'ha restringit la inclusió a la llista d'aquelles vies urbanes que s'han anomenat amb topònims referits a territoris que en un moment o altre han estat inclosos en entitats administratives o polítiques clàssiques. La motivació és que aquests llocs majoritàriament han accedit a convertir-se en noms de carrer per raons que no guarden cap tipus de vinculació amb la seva condició d'hel·lènics o romans en qualque moment.

Resultats

Als municipis objecte d'estudi s'han trobat fins a 66 carrers els noms dels quals es poden considerar com a relacionats amb la temàtica. La distribució per termes municipals és la que s'expressa a continuació.

Municipi	Topònims clàssics
<i>Artà</i>	7
<i>Capdepera</i>	20
<i>Felanitx</i>	7
<i>Manacor</i>	14
<i>Sant Llorenç</i>	7
<i>Santanyí</i>	7
<i>Son Servera</i>	4

Destaca la concentració de la major part de vies referides a l'antiguitat grecoromana a Capdepera i, en menor mesura a Manacor; mentre que la seva presència és força més reduïda als altres termes.

Al llarg de les places, carrers i passeigs assenyalats es reparteixen fins a 39 topònims, que s'han classificat en relació amb diversos camps.

El primer és aquell que fa referència directament a la mitologia clàssica (15), als quals s'han afegit els que glosen la mitologia pròpia de Mallorca que beu directament de les fonts grecoromanes (3); més reduït és el nombre dels que fan honor a personatges literaris ambientats a l'antiguitat (2), i finalment hi ha un cas equívoc de denominació atribuint a una cultura no clàssica una figura que realment s'hi adscriu (1).

El segon bloc inclou la nòmina de personatges i fets històrics, que incloses totes les variats fan menció d'11 personatges més un cas addicional adscripció falsament relacionable amb el pensament clàssic.

El tercer bloc inclou les vies dedicades a llocs o gentilicis (3) més aquelles denominacions que indirectament es relacionen amb l'època històrica tractada (3).

A continuació es glosen els topònims trobats; per no entorpir la lectura s'indica darrere cada un dels termes el municipi o municipis on apareixen: Artà (A), Capdepera (C), Felanitx (F), Manacor (M), Sant Llorenç des Cardassar (SL), Santanyí (S) i Son Servera (SS).

Mitologia grecoromana

La presència de personatges mitològics (déus, semideus o herois) és reduïda i no sempre es pot atribuir a la voluntat de retre homenatge al món clàssic, sinó que sovint es tracta de termes equivalents o polisèmics.

El panteó clàssic als carrers de la nostra comarca es redueix a 15 noms.

D'aquests noms, només dos inequívocament fan referència a deïtats: la dedicada a **Apol·lo** (A) i la via que a Capdepera tenen associada a les **Muses** (C), atès que es tracta de termes que no tenen altres significats al nostre idioma (sense tenir en compte el noms comercials). En els dos casos es tracta d'éssers divins relacionats amb les arts: Apol·lo, fill de Zeus i patró de la música i la poesia; i les muses, filles de Zeus i que són la personificació de les arts i de les ciències i font de la inspiració humana.

Déus i astronomia

D'altres carrers tant es poden referir al déu com a cossos del cel, com succeeix a dos planetes, **Venus** (C) i **Neptú** (C, SL), formes romanes dels grecs Afrodita i Posidó. Un tercer planeta és **Mart** (C), que pot evocar el déu clàssic, l'astre o també una tipologia d'estatueta sovint trobada en excavacions a jaciments posttalaiòtics (Mars balericus).

Més lluny d'un possible origen mitològic són els diversos carrers dedicats a la **Lluna** (A, C, F, M, SL, S, SS) o al **Sol** (A, C, F, M, SL, S, SS), ambdós considerats divins (Helios i Selene), però és prou dubtós que el pensament en el moment d'anomenar aquests carrers està en recordar els cultes grecollatins.

Molt semblant és el cas de l'**Aurora** (C, M, SL, S), que també coincideix amb una deessa, però alhora fa referència a un fenomen visual.

Un cas contrari és el de les **Nereides** (C, S), denominació que segurament es va posar en homenatge a aquestes nimfes marítimes (atès que apareixen en un nucli litoral envoltades d'altres noms referits als oceans). Però s'ha de tenir en compte que la denominació també és emprada per referir-se a una lluna de Saturn.

Les deïtats marítimes

Les nereides no són les úniques habitants mitològiques de les aigües salades, sinó que n'hi ha altres dos casos, també afectats pel fenomen de la polisèmia: les sirenes i els tritons.

El tritó és un simpàtic amfibi amb coa —absent als nostres ecosistemes,

mancats d'hàbitats idonis. Alhora, **Tritó** (C) era un déu proveït de coa de peix i que era fill de Posidó, déu de la mar. El context urbà en què es troba la seva via fa pensar que la intenció de qui va batejar el carrer amb aquest nom era referir-se al personatge mitològic, no tant a l'animal aquàtic.

Les que no tenien coa de peix eren les sirenes clàssiques (aquelles mateixes que pretenien que Odisseu fes anar la seva nau cap a les roques), les sirenes gregues tenien el cos d'au i la cara de dona. També sirena ha estat el terme emprat per referir-se a les eines generadores de renou que es pugui sentir des de grans distàncies, que sonen al vaixells i que a Manacor, des de la fàbrica de perles, anunciaven —en competència amb l'Àngelus del campanar— els moments clau del dia. Les vies dedicades a la **Sirena** (C, M) indubtablement evocuen l'ésser mitològic, tot i que la imatge —com reflecteix el monument que té dedicat al Port de Manacor— no es correspon amb la que en tenien els clàssics, sinó que amb un clar mestissatge amb altres tradicions culturals li han caigut les ales i li ha sortit una coa de peix a manera de Tritó.

Altres polisèmies i casos diversos

Una altra deïtat amb carrer propi és la deessa Àrtemis, tot i que ho té en la seva forma romana **Diana** (A, M). Aquesta denominació llatina esdevé també el mot emprat per referir-se al renouer que a l'exèrcit s'utilitza per deixondir la tropa o també al conjunt de cercles concèntrics en el centre dels quals intenten ferir maldestres tiradors de bales, sagetes o dards. Es pot pensar que els carrers que té dedicats siguin un homenatge a la deïtat de la caça (més en municipis amb una certa afecció cinegètica) i no a estris per aprendre a apuntar bé i molt menys a sons destremats per treure la gent del llit.

El cas contrari segurament és el terme d'**Europa** (M), present a la nostra xarxa viària i amb connotacions geogràfiques que fan referència al continent i a l'entitat política dins la qual estam integrats. Amb tot, el terme original era el nom d'una princesa fenícia (i per tant, asiàtica) que Zeus raptà transvestit de brau i se'n dugué cap a Creta (ara sí, dins territori de la Unió Europea).

Son Servera té un redol de cases batejat com a urbanització **Iris**. En aquesta ocasió els significats són múltiples i fa mal destriar: inicialment es tracta d'una deessa menor grega que servia de missatgera dels déus, en coexistència amb Hermes. De vegades els missatges divins anaven adreçats als humans, d'aquí que l'arc visual al cel dedicat a Iris —que nosaltres coneixem com arc de Sant Martí— s'hagi entès com la manera de fer arribar el parer diví cap als mortals. Amb tot, també iris serveix per anomenar la part acolorida de l'ull i igualment és emprat per referir-se a un gènere de plantes de flors intensament cromàtiques.

Un altre personatge clàssic amb nom de flor és **Narcís** (A), jove tan ben plantat i formós com egoista que fou castigat a enamorar-se de si mateix, convertit en flor en morir tràgicament. Segurament a aquesta flor abundosa als ambients mediterranis, intensament aromàtica i vistosa, vagi dedicada la toponímia urbana. El seu nom seria portat per un màrtir cristià, de dubtosa historicitat, Sant Narcís, patró de Girona, de la tomba del qual sortiren mosques que empestaren els soldats francesos que en profanaren la tomba.

Mitologia pròpia

Sense que es tracti d'una transposició literal dels personatges mitològics de l'antiguitat, el corpus rondallístic i tradicional de la nostra terra ha creat les seves figures genuïnes.

A cavall de la tradició i la literatura

En aquest apartat destaca la **Balanguera** (SL), que Joan Alcover va transformar en una fada que es dedica a teixir la vida dels mortals, en una clara referència a les parques del panteó clàssic. Això no obstant, el nom que ha esdevingut himne de Mallorca parteix d'una cançó popular amb una lletra festiva: «La balanguera fila, fila / la balanguera filarà; / posau foc a sa caldera: / sa caldera bullirà». Amb tot, i passant a elements locals de Manacor, la balanguera és una de les danses que ballen els Cossiers.

Una semblança major amb els mites clàssics tenen les **Dones d'Aigua** (C), presents a les rondalles mallorquines i que corresponen a les nimfes que habitaven els rierols i fonts de l'antigor.

Emparentada amb les sirenes i les nimfes és na **Ruixamantells** (C), una dona d'aigua que sedueix els mariners fent-los ofegar atrets cap al seu palau marítim. A semblança de la Balanguera, un dels poetes de l'Escola Mallorquina, Mn. Miquel Costa i Llobera, va descriure en un bellíssim poema el pèrfid personatge.

Personatges purament literaris

El poeta pollencí Miquel Costa va escriure un extens poema, *La deixa del geni grec*, en el qual —amb una evident inspiració homèrica— escriu sobre la relació amorosa entre un rapsoda grec, **Melasigeni** (C) —que evoca Homer—, i una sacerdotessa talaiòtica amb dots de sibil·la, **Nuredunna** (A, C). Les vicissituds d'aquests personatges estan ambientats al Llevant de Mallorca, des dels

talaiots artanencs on els indígenes sacrifiquen els visitants grecs (clara referència al poblat de ses Païsses) fins a les coves on tanquen Melasigeni (coves d'Artà, situades al terme de Capdepera), de les quals fuig, no sense abans deixar-li la lira. Precisament a Capdepera el nom de dues vies urbanes estan dedicats als protagonistes d'aquesta història.

Mitologia anacrònica

Finalment a cavall de les dues mitologies i anomenada amb un deliciós anacronisme hi ha **sa Mora**, figura que corona una font de trencadís de regust modernista que presideix la plaça situada davant l'estació del tren a Manacor. La peça de fundició segurament representa una sacerdotessa clàssica en actitud d'ofrenda; malvista per l'estament eclesiàstic per no correspondre a una imatge cristiana, i representant un personatge que la població veia d'una antigor anterior a la conquesta del Rei En Jaume, fou batiada com sa Mora, ja que era anterior a l'arribada dels repobladors catalans a l'illa i, per tant, seria pertanyent a la dominació musulmana de sa Roqueta.

Personatges i esdeveniments històrics

Existeix una breu nòmina de vies públiques que evoquen fets o persones relatius a l'antiguitat, la presència dels quals respon a una diversitat de circumstàncies, bé documentats a partir de cròniques o històries, bé testimoniats per epigrafia o en alguns casos segurament conseqüència de l'atzar o assimilacions.

Personatges documentats

No pot mancar la referència al conqueridor romà de les Illes Balears, Quint **Cecili Metel** Baleàric (F), que l'any 123 aC va envair el nostre arxipèlag, inaugurant una ocupació que duraria diversos segles.

Amb una mostra d'equitat, la toponímia també refereix els qui s'enfrontaren als romans: els foners (**Foner** C), mítics soldats baleàrics que es llogaven als exèrcits de les potències de l'època antiga a les batalles de les quals militaven en el bàndol que més bé els pagàs.

Sempre enfrontat als romans, el cabdill lusità **Viriato** els guanyà en nombroses conteses i la seva memòria ha quedat perpetuada a la xarxa viària de Manacor, segurament per la seva imatge de patriota molt al gust del règim polític implantat arran de la Guerra Civil de 1936-1939. Es localitza en el mateix sector urbà que un altre carrer, el de **Numància**, que rememora la resistència enfront

dels invasors de la península Ibèrica, de nou els romans.

L'únic personatge ben documentat no lligat directament a conflictes bèl·lics i present a la toponímia urbana del llevant és **Plató** (M), filòsof grec fonamental en el desenvolupament del pensament occidental.

Personatges testimoniats per epigrafia

Les troballes arqueològiques a la basílica de Son Peretó han estat l'origen de dues vies dedicades a dues persones que varen viure a l'antiguitat tardana als voltants de Manacor i Sant Llorenç: es tracta d'una dona, de nom **Balèria** (M) i d'un home que nomia **Bas** (M). Ambdós tenen un carrer dedicat, en aquest cas amb la certesa que reten homenatge a dos habitants l'existència dels quals és indubtable. La qualitat artística del mosaic que cobria la sepultura de Balèria pot indicar que es tractava d'una persona notable a la comunitat.

Sants cristians en un món clàssic

Determinades vies són dedicades a sants cristians que varen viure en època clàssica. D'entre aquests noms, s'ha optat per només considerar aquells la historicitat dels quals no ofereix cap tipus de dubte, en aparèixer en obres i cròniques del seu temps.

La relació queda reduïda a 5 persones que visqueren abans de la fi de l'Imperi romà d'Occident. Dos noms formen part del conjunt dels anomenats pares de l'Església, pensadors i filòsofs fonamentals en la consolidació del cristianisme: **Sant Jeroni** (amb un carrer al raval manacorí de Fartàritx) i **Sant Agustí**, que no podia mancar en el rol de carrers de Felanitx, on en el seu honor se celebra la festivitat popular més arrelada d'aquesta ciutat.

Altres dos carrers són dedicats a dos papes, **Sant Climent** (Capdepera), quart bisbe de Roma a les darreries del primer segle de la nostra era, l'existència del qual queda testimoniada per documentació que relata la seva intervenció en la gestió de les primitives comunitats cristianes; i **Silvestre** (també present al nomenclàtor gabellí), el darrers anys del pontificat del qual coincideixen amb l'època de tolerància imperial cap al cristianisme.

Sobta que a Santanyí hagin dedicat una via urbana a un altre sant que temporalment entra just dins l'àmbit de la present recerca, es tracta de **Sant Medard de Noyon**, bisbe de la Picardia francesa, advocat al mal de queixal, la migranya i les malalties mentals, a més de propiciador de la pluja. Va néixer el 456 dC, amb la qual cosa en desaparèixer l'Imperi romà d'Occident només tenia 20 anys.

La curiositat d'un doble sentit

Sense que n'hi hagués consciència per part de qui els va anomenar així, hi ha un bon exemple de toponímia urbana que pot fer pensar en reminiscències clàssiques, però que segurament no és sinó resultat de la polisèmia, més encara quan es tracta d'un nom de lloc d'origen popular. Es troba a Santanyí, indret on es localitza un carrer anomenat **Costa dels Ètics**: es podria pensar que es relaciona amb els filòsofs que han estudiat el que és correcte i el que està equivocat en el comportament humà, temàtica que els grans pensadors de l'antiguitat tractaren profusament; aleshores la via urbana es podria haver referit a Sòcrates, Plató o Aristòtil o ves a saber si a sant Agustí. La realitat és prou més mundana i el topònim es refereix a l'indret on s'abocava la roba dels malalts que estaven ètics (per tant, afectats per una malaltia llarga, generalment tisi) a fi i efecte que no es contagiàs la seva dolència.

Noms de lloc que generen noms de carrer

Existeixen alguns exemples de vies la denominació de les quals evoca indrets vinculats indefectiblement a la memòria del món clàssic.

El primer cas es troba a Sant Llorenç des Cardassar, que té un carrer anomenat **Basílica de Son Peretó**, principal deixalla material de la dominació romana a la nostra comarca. Tant la importància de la troballa arqueològica com el fet que es trobi a poca distància de la localitat fonamenten la dedicació.

A Manacor hi ha una via urbana referida a **Cunium**, població romana de Mallorca que encara no s'ha pogut localitzar amb certesa. La similitud del terme amb el topònim de la possessió de Conies ha alimentat la hipòtesi d'una possible manacorinitat d'aquest nucli de població, del qual de moment no es té més testimoni que el documental. Per evitar malentesos, per si de cas es resolgués la localització de la ciutat clàssica, Conies compta amb un carrer propi.

Finalment hi ha diversos carrers que reben la denominació de **Grec** (A, S) o **Gregal** (F, M, SL, S, SS), quasi de ben segur en relació al nord-est, que en la terminologia popular es coneix amb aquesta denominació, però no queda dubte d'una referència indirecta cap a aquesta civilització del món clàssic.

Carrers clàssics... indirectament

Per finalitzar la llista es poden assenyalar un seguit de noms amb una relació indirecta amb el període estudiat.

La cultura existent a les Illes Balears en època clàssica, tant abans de la conquesta romana com possiblement coexistint un temps amb els romans, fou la talaiòtica, el nom de la qual deriva de la denominació del monument megalític més conegut, el **Talaiot** (C, F), que té diverses vies batejades amb el seu nom.

Al Port de Felanitx es troba un carrer dedicat a l'**Emperador**, intitulació de governant vinculada indefectiblement a la memòria de l'Imperi romà. Forçant un poc més el mateix camp semàntic a Manacor hi ha un carrer dedicat a l'**Imperial**, segurament fent referència a l'illot d'aquest nom, però el regust clàssic no deixa d'estar present.

Finalment, ja al límit temàtic es troben les vies que es denominen amb noms d'indrets geogràfics que foren transcendentals en l'època clàssica, la presència dels quals segurament es deu a la voluntat de representar dins la toponímia urbana països, pobles i regions del continent europeu; a tall d'exemple, Macedònia i Roma (Manacor), Sicília (Cala Murada) o Creta i Nàpols (Sant Llorenç des Cardassar).

Algunes reflexions entorn de la presència clàssica a la xarxa viària urbana

Sobta l'escassa representació de la memòria clàssica als noms dels nostres carrers, més essent una àrea geogràfica intensament romanitzada en el seu moment, amb testimonis arqueològics d'aquesta època, amb un pensament i ciència arrelada dins l'herència grecoromana, amb cultes i mites vigents que s'han heretat d'aquell moment i on —de moment— es parla un idioma derivat del llatí.

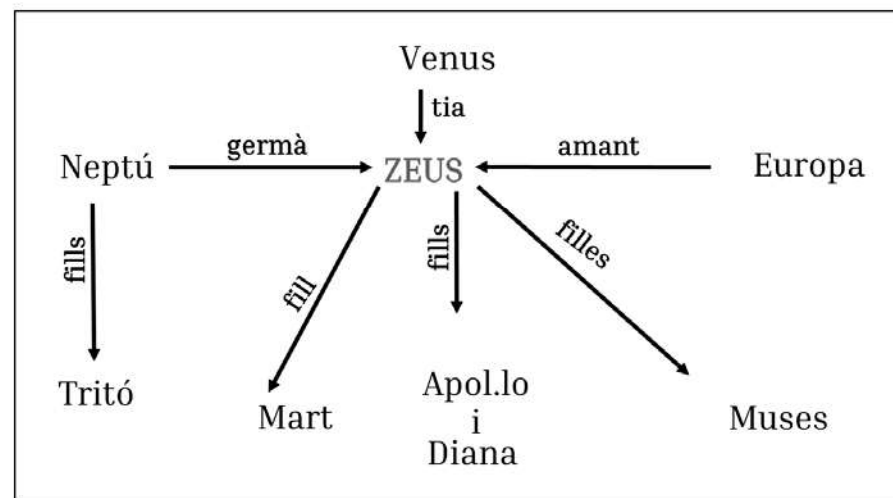
Que de milenars de denominacions tan sols poc més de seixanta es puguin lligar a aquest moment és un resultat marcadament decebedor, més si es té en compte que d'aquestes poques desenes de termes en la majoria de casos la referència a l'antiguitat és atzarosa i sovint no cercada.

Els grans absents

No apareixen al nostres carrers la major part dels pensadors clàssics, amb una nòmina reduïda a Plató i als tardoromans Agustí d'Hipona i Jeroni d'Estridó (aquests darrers segurament inclosos més per devoció que no per coneixement de la seva obra).

Són absents els estadistes i governants d'aquells temps, tot i que puguin ser referents en qualsevol visió de la història de la Mediterrània i d'Europa.

També manquen els escriptors, començant per Homer i arribant a Ciceró o

Esquema de les relacions familiars entre personatges mitològics presents a la toponímia urbana del Llevant de Mallorca. El déu entorn del qual s'articula el panteó és absent a les nostres vies urbanes.

Virgili (tot i que una semblança fonètica faci que una cala del litoral manacorí s'anomeni d'aquesta manera).

Els grans herois de la mitologia tampoc no apareixen, ni els protagonistes dels grans relats (Odisseu, els guerrers de la Ilíada, Eneas) ni els que van lligats a proeses mai vistes (Hèraclès, Perseu...).

La representació del panteó clàssic és pobra, sovint mestallada amb l'astronomia i ofereix una visió incoherent de la religió grecoromana, i hi manca la presència de Zeus, figura central de l'Olimp entorn de la qual amb relacions familiars es vinculen els diversos noms que s'han recollit a les vies estudiades.

Amb tot, la manca d'esment a la memòria clàssica en la toponímia urbana dels nostres carrers no és sinó una de les tantes absències. D'igual manera que es passa de puntes sobre un període històric tan transcendent, tampoc no s'ha fet cas d'altres referents històrics immediats i de manera encara més greu s'ha menystingut la presència femenina.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- AGUILÓ, Cosme (2007). *La toponímia de Santanyi i ses Salines*. Palma: Universitat de les Illes Balears, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General. 2.234 p. [Tesi doctoral]
- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de Borja (1985). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll. 10 v.
- BARCELÓ BOVER, Gabriel (2003). «Aportacions a la toponímia urbana de Manacor durant la guerra civil». A: FERRER, Antoni; SALAS, Magdalena (ed.). *II Jornades d'Estudis Locals de Manacor: Llengua, literatura i cultura popular*. Ajuntament de Manacor, p. 361-367.
- BOSCH FERRAGUT, A.; CALDENTY BRUNET, J. (2005). «Topònims nostrans i forans dels carrers de Manacor». A: PLANISI GILI, H. (coord). *Jornades d'Antroponímia i Toponímia (2003-2004)*. Palma: Universitat de les Illes Balears, p. 133-147.
- DAUDÍ, León (1965). *Prontuario de la mitología griega*. Barcelona: Zeus. 431 p.
- FERRER FEBRER, Antoni; CARVAJAL MESQUIDA, Albert (2003). *Evolució urbana de Manacor (1600-1944)*. Ajuntament de Manacor.
- FUSTER FORTEZA, Gabriel; FUSTER PERELLÓ, José M^a (1962). *Calles de Manacor*. Ajuntament de Manacor; Palma: Imprenta Mossèn Alcover. 179 p.
- FUSTER, Josep M. (1997). *Els carrers de Manacor*. Ajuntament de Manacor. (Així és Manacor; 4)
- GRIMAL, Pierre (1981). *Diccionario de Mitología Griega y Romana*. Barcelona: Paidós Ibérica. 634 p.
- HARD, Robin (2009). *El gran libro de la mitología griega*. Madrid: La Esfera de los Libros. 934 p.
- SANSÓ BARCELÓ, Sebastià (2018). *Manacor viu. Persones, poble i propietats (segle XVI-XX)*. Manacor: Purpurina. 660 p.